

THE FORMATION AND ACTIVITY OF THE UKRAINIAN AUTOCEPHALIC ORTHODOX CHURCH (1941-1944)

Viacheslav Olitskyi*

Serhii Riabukha**

Abstract

The purpose of the research is a comprehensive study of the process of formation, organisational development and activities of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) in the period 1941–1944, in particular, an analysis of the conditions of its restoration, its role in the spiritual life of the Ukrainian people, and its interaction with other religious and political structures. **The research methodology** is based on the use of general scientific and special-historical research methods, including problem–chronological, historical–comparative, typological, diachronic, etc.

The scientific novelty lies in the generalisation of the studied aspects of the activities of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church under the conditions of Nazi occupation.

Conclusions. Thus, the attitude of the German occupation administration to the UAOC was constantly changing. At the beginning of the occupation, the Germans were quite loyal to the UAOC, allowing it to open churches, conduct church services in the Ukrainian language, and ordain new monks, and in fact, did not interfere with the activities of the church hierarchy. Later, this attitude changed dramatically; the Germans actually began to openly support the AOC, giving it churches that belonged to the UAOC in order to incite interfaith hostility. Many church figures were subjected to repressions because of their active public position, in particular, bishops Mstyslav (Skrypnyk) and Polycarp (Sikorsky). Many parishes belonging to the UAOC were closed or destroyed due to accusations of the occupation administration in supporting the OUN and UPA movements. Numerous instructions from the German occupation administration destroyed traditionally established church structures, limited religious life in Ukraine and put pressure on the clergy. Despite all the repressions and difficulties, the UPAC still continued its activities, actively helping the Ukrainian population by conducting church services, distributing humanitarian aid and providing shelter and necessary assistance to those in need. The UAOC in the period 1942–1943. actually became the centre of support and preservation of the national ideas of the Ukrainian people. The second formation of the UAOC not only demonstrated the desire of Ukrainians for church and political independence but also allowed the preservation of Ukrainian autocephaly in emigration, which in turn influenced the revival of the UAOC in Ukraine in the late 1980s.

Keywords: Church, Orthodoxy, clergy, bishop, autocephaly, Ukraine

* Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Docent, Head of the Department of History of Ukraine in Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E–mail: olitskyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

** Master's student at the Educational and Scientific Institute of History, Law and International Relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E–mail: mistersergey1945@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5194-055X>

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1941–1944 РР.)

В'ячеслав Оліцький*
Сергій Рябуха**

Анотація

Метою статті є всебічне вивчення процесу становлення, організаційного розвитку та діяльності Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) у період 1941–1944 років, зокрема аналіз умов її відновлення, ролі в духовному житті українського народу, взаємодії з іншими релігійними та політичними структурами. **Методологічну основу дослідження становить** застосування загальнонаукових та спеціальних історичних методів, зокрема проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, типологічного та діахронного аналізу. **Наукова новизна** полягає в узагальненні досвіду функціонування УАПЦ в умовах нацистської окупації.

Висновки. Політика німецької окупаційної адміністрації щодо УАПЦ була мінливою. На початкових етапах окупації УАПЦ користувалася відносною лояльністю: дозволялося відкривати храми, проводити богослужіння українською мовою, висвячувати нових священників та єпископів, а церковна ієрархія мала змогу функціонувати без значних обмежень. Проте згодом німецька адміністрація перейшла до активної підтримки Автономної православної церкви, що супроводжувалося передачею храмів УАПЦ до юрисдикції АПЦ з метою провокування міжконфесійного протистояння.

Діячі УАПЦ, серед яких архієреї Мстислав (Скрипник) і Полікарп (Сікорський), зазнавали репресій через свою активну громадянську позицію. Численні парафії УАПЦ було закрито або знищено, оскільки окупаційна влада звинувачувала їх у співпраці з ОУН та УПА. Інструкції нацистської адміністрації руйнували традиційну церковну організацію, обмежували релігійну діяльність і чинили тиск на духовенство.

Попри репресії та численні труднощі, УАПЦ продовжувала свою діяльність, підтримуючи українське населення через богослужіння, гуманітарну допомогу, надання прихистку та допомоги нужденним. У 1942–1943 роках Церква фактично стала осередком збереження й утвердження національних ідей українського народу. Друга формація УАПЦ не лише підтвердила прагнення українців до церковної та політичної незалежності, але й сприяла збереженню автокефалії в еміграції, що мало вирішальне значення для її відродження в Україні наприкінці 1980-х років.

Ключові слова: Церква, православ'я, духовенство, архієрей, автокефалія, Україна

Цитування: Оліцький, В. & Рябуха, С. (2024). Становлення та діяльність Української автокефальної православної церкви (1941–1944 рр.). *Консенсус*, 4, 95–107.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/134>

* кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна. E-mail: olitskyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

** магістрант Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна. E-mail: mistersergey1945@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5194-055X>

Постановка проблеми. Тема релігійного життя в Україні в роки Другої світової війни залишається актуальною для сучасного історіографічного дискурсу. Незважаючи на значне висвітлення багатьох аспектів історії Другої світової війни, релігійна проблематика досі привертає увагу дослідників. За умов окупаційного режиму релігійні організації та їхні представники відігравали важливу роль у суспільному житті, слугуючи джерелом духовної підтримки для населення в умовах війни та окупації.

Зокрема, період 1941–1944 років відзначається активною діяльністю Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), яка стала вагомим моральною та духовною опорою українського народу. Під час німецької окупації УАПЦ відновила свою діяльність, демонструючи не лише прагнення до церковної автономії, але й прагнення українців до національного самовизначення та державності.

Незважаючи на масові репресії 1930-х років, відродження УАПЦ засвідчило стійкість віри, тяглість традиції української автокефалії та непохитність прагнень до національної незалежності. Цей період став важливим етапом у боротьбі за збереження релігійної ідентичності та відновлення національної духовної спадщини.

Аналіз актуальних досліджень. Релігійне життя України в роки німецької окупації (1941–1944) є складною і багатоаспектною темою, яка привертає увагу істориків, богословів, релігієзнавців та культурологів. У контексті історії релігії, її вивчення охоплює аналіз церковних структур, духовенства, повсякденного релігійного життя населення, а також політики окупаційної влади щодо релігії та церковних інституцій. Значний внесок у дослідження релігійного життя в Україні та діяльності УАПЦ за часів німецької окупації зробили українські історики Ю. Волошин¹, М. Хомич², А. Смирнов³. Вони детально дослідили діяльність УАПЦ в даний період, висвітлили ряд важливих моментів, зокрема проаналізували політику не тільки німецької окупаційної адміністрації щодо УАПЦ а й радянської. М. Главацький, М. Дробот⁴, М. Коваленко⁵, І. Поїздник⁶ детально висвітлили політику та ставлення німецької окупаційної адміністрації щодо УАПЦ, проаналізували її діяльність протягом всього окупаційного періоду.

¹ Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава, 1997. 127 с.

² Хомич М. Відродження Української автокефальної православної церкви у 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Рівненської області). *Історія релігій в Україні*. 2013. Кн. 1. С. 684–692.

³ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С. 213–218.

⁴ Главацький М., Дробот М. Окупаційна влада та церква в генеральній області «Київ» (1941–1944 рр.): співпраця та протистояння. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2015. № 13. С. 181–185.

⁵ Коваленко М.І. Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах. *Літопис Української повстанської армії*. Торонто, 1989. Т. 1: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 1: Початки УПА: Документи і матеріали. С. 87.

⁶ Поїздник І. Проблеми функціонування «великих» церков України на початковому етапі Другої світової війни: історіографічний огляд. *Сторінки воєнної історії України*. 2010. № 13. С. 87–99.

Метою статті є всебічне вивчення процесу становлення, організаційного розвитку та діяльності Української автокефальної православної церкви у період 1941–1944 років, зокрема аналіз умов її відновлення, ролі в духовному житті українського народу, взаємодії з іншими релігійними та політичними структурами.

Виклад основного матеріалу. Процес становлення та розвитку Української автокефальної православної церкви у 1941–1944 роках слід аналізувати в контексті змін, що відбувалися в релігійному житті у міжвоєнний період. Після завершення українських визвольних змагань 1917–1921 рр., західні українські землі увійшли до складу Польщі. На цих територіях мешкало близько 4 мільйонів православних, переважна частина з яких (понад 2 мільйони) були українцями. До цього часу ці віряни належали до Російської православної церкви.

У 1922 р. польська влада ухвалила новий закон про організацію Православної церкви на підконтрольних територіях. Церкву очолив митрополит Варшавський Георгій, призначений екзархом Православної церкви в Польщі за згодою польського уряду та благословенням московського патріарха Тихона. Водночас Московський патріархат надав Польській православній церкві автономний статус, що підтверджувало її канонічну спадковість від РПЦ.

За підтримки польської влади, 14 червня 1922 р. митрополит Георгій скликав Собор єпископів за участі архієпископа Діонісія (Валединського) та єпископа Олександра (Іноземцева). На цьому Соборі було ухвалено рішення про відмову від підпорядкування Московському патріархату. Цей крок став основою для подальшого розвитку автокефалії православної церкви в Польщі.

13 листопада 1924 р. Вселенський Патріарх Григорій VII підписав «Патріарший і Синодально-канонічний томос Вселенської Константинопольської Патріархії», який офіційно визнав автокефалію Православної церкви в Польщі. Цей історичний крок не лише закріпив незалежність церкви, але й став важливим етапом у боротьбі за церковну автономію православних в Україні⁷.

Після вторгнення німецьких військ до Польщі 1 вересня 1939 р., а згодом до Радянського Союзу, ставлення до церковного життя, зокрема до діяльності УАПЦ, зазнало суттєвих змін. На території України розпочалося масове відновлення роботи церков, які були закриті радянською владою у 1920–1930-х роках.

Політика німецької окупаційної адміністрації щодо релігійного життя мала низку специфічних особливостей і була спрямована на реалізацію кількох основних завдань: підтримка розвитку релігійного руху як засобу боротьби проти більшовизму; дроблення релігійного руху на окремі течії для послаблення впливу Церкви; установа контролю над діяльністю релігійних організацій усіх конфесій; заборона створення єдиних церковних структур, що могли б об'єднати релігійні громади; руйнування традиційних церковних структур як зовні, так і внутрішньо, щоб запобігти консолідації церковних лідерів у протистоянні Німеччині;

⁷ Левченко Ю.І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. С. 96.

використання релігійних організацій для забезпечення підтримки окупаційної адміністрації; спроба зміни релігійних переконань населення через примусову трансформацію їхнього духовного життя, зокрема поступове витіснення християнських цінностей. Ця політика відображала прагнення німецької влади до максимального використання релігії як інструмента контролю, водночас намагаючись перешкодити відновленню єдності та впливу церков на суспільне життя⁸.

На початковому етапі німецької окупації становище УАПЦ значно покращилося. 18 серпня 1941 р. в Почаївській лаврі відбувся Собор єпископів, на якому планувалося офіційно проголосити автокефалію Української православної церкви. Однак це рішення не було ухвалене. Архієпископ Олексій (Громадський) відмовився визнати автокефалію, мотивуючи це тим, що ні окремі єпископи, ні навіть Собор єпископів не мають повноважень ухвалювати такі рішення.

Його позиція базувалася на підписаному раніше ієрархами західноукраїнських областей зобов'язанні визнавати юрисдикцію Московського патріархату. З огляду на це було вирішено, що до розгляду питання автокефалії на помісному Соборі Церква повинна залишатися під юрисдикцією Московської патріархії, але з правами автономії, які раніше були надані Російською православною церквою. Таким чином, офіційне проголошення автокефалії було відкладено, і натомість утворено Автономну українську православну церкву. Це рішення викликало незадоволення серед значної частини українського духовенства і вірян, які зверталися до німецької адміністрації з вимогою офіційного визнання Української автокефальної православної церкви.

У грудні 1941 р. імперська канцелярія видала спеціальну інструкцію щодо поводження з українським населенням, частина якої стосувалася церковного життя. У документі зазначалося, що діяльність автокефальної та інших церков не заборонятиметься, доки вони не займуться політичною діяльністю. Ця політика завдала значної шкоди УАПЦ, оскільки німецька адміністрація підозрювала її у підтримці українського націоналізму.

Згідно з одним із повідомлень айнзацгрупи «С», УАПЦ розглядалася як інструмент реалізації національної політики. Схожого погляду дотримувалася і радянська влада, яка після повернення контролю над цими територіями вбачала в УАПЦ загрозу через її зв'язок із національним рухом. Таким чином, підозри та обмеження з боку окупаційної адміністрації суттєво ускладнили діяльність УАПЦ у цей період⁹.

⁸ Коваленко М.І. Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах. Літопис Української повстанської армії. Торонто, 1989. Т. 1: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 1: Початки УПА: Документи і матеріали. С. 87.

⁹ Гордієнко В.В. Відновлення діяльності православної церкви в Україні в період нацистської окупації 1941-1944 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 92. С. 54.

Організаційне оформлення УАПЦ було ініційоване декретом митрополита Варшавського Діонісія, який призначив єпископа Полікарпа (Сікорського) тимчасовим адміністратором УАПЦ з титулом архієпископа. Митрополит Діонісій вважав відновлення автокефалії Української православної церкви пріоритетним завданням і висловлював бажання особисто взяти участь у висвяченні архієпископа Полікарпа.

Однією з ключових проблем, з якими зіткнулася УАПЦ, була гостра нестача архієреїв. На початок діяльності автокефалістів єдиним представником ієрархії був архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп. Через це виникли труднощі з формуванням церковної структури, оскільки ієрархи з генерал-губернаторства не могли отримати дозвіл на в'їзд до України. З метою вирішення цієї проблеми в лютому 1942 р. в Пінську відбувся Собор, головним завданням якого було формування ієрархії УАПЦ. 9 лютого 1942 р. відбулася перша архієрейська хіротонія. Під керівництвом архієпископа Полікарпа архієреями були висвячені Никанор (Абрамович), Ігор (Губа) та Юрій (Кореністов). Висвячення цих ієрархів дозволило утворити Собор українських єпископів, що стало важливим кроком у становленні церковної автономії.

На цьому Соборі також було офіційно проголошено створення Автокефальної православної церкви. Однак планам митрополита Діонісія особисто прибути до Почаївської лаври для участі в церковних заходах завадила категорична заборона з боку німецького окупаційного керівництва. Незважаючи на це, його внесок у підтримку автокефального руху залишається значним, оскільки він не лише сприяв створенню УАПЦ, а й підтримував її діяльність у умовах окупації¹⁰.

12 березня 1942 р. до Києва прибули нововисвячені єпископи УАПЦ Никанор (Абрамович) та Ігор (Губа). Напередодні вони отримали від Полікарпа (Сікорського) для керівництва інструкцію з 20 пунктів. Згідно даного документа вони мали дбати та слідкувати за відкриттям парафій і призначенням священників та членів причту, крім цього їм доручалося ретельно перевіряти документи кандидатів на священство і кліриків, рукоположених іншими архієреями. 15 березня 1942 р. владыки Ігор та Никанор відправили урочисту літургію українською мовою в Андріївському соборі. Під час цього богослужіння відбулося досвячення київського духовенства згідно з чином приєднання¹¹.

Звістка про прибуття до Києва нововисвячених єпископів швидко поширилася територією України. У листі від 6 серпня 1956 р. Никанор (Абрамович) згадував: «Після прибуття єпископів до Києва двері архієрейського дому не зачинялися через постійний наплив делегацій парафій. Вони наполегливо чекали на появу українських єпископів, які могли б висвятити священників для їхніх громад. Люди вимагали

¹⁰ Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава, 1997. С. 87.

¹¹ Буняк О. Становлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України). *Історія релігій в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 375.

священників негайно і не хотіли повертатися додому без них». З цього листа можна зробити висновок, що повернення УАПЦ до Києва викликало неабияке задоволення серед населення, яке тривалий час очікувало на цю подію. Представники делегацій зверталися до єпископів із такими словами: «Діти наші не хрещені, подружжя невінчані, батьки непоховані, у святій сповіді 20 літ не були. Пасха наближається – невже народ знову їстиме неосвячену?». Єпископи, у свою чергу, прагнули якнайшвидше висвятити якомога більше священників, щоб забезпечити функціонування Православної церкви в усіх регіонах України¹².

У лютому 1942 р. німецька окупаційна адміністрація ліквідувала Київську церковну раду, що значно ускладнило становище УАПЦ. У Києві залишилися лише три храми та вісім священнослужителів УАПЦ, тоді як інші парафії та монастирі перейшли під омофор єпископа Пантелеймона, який активно співпрацював із окупаційною владою.

Про складні умови діяльності в цей період писав владика Никанор у листі до архієпископа Полікарпа: «Приїхали ми в Київ запізно, бо в нашому розпорядженні залишилися лише три церкви: Андріївський собор, храм на Солом'янці та на Деміївці. Застали ми в Києві всього вісім осіб нашого духовенства». Никанор (Абрамович) неодноразово звертався до німецької окупаційної влади з проханнями розширити Київську єпархію УАПЦ, зокрема повернути Софійський собор, який на той час належав АПЦ. Проте ці звернення залишалися без відповіді. Варто зазначити, що ігнорування церковних прохань з боку німецької адміністрації було доволі поширеною практикою¹³.

У період німецької окупації в Україні окупаційна влада активно намагалася загострити протиріччя між Автономною та Автокефальною православною церквою, використовуючи міжконфесійні конфлікти як інструмент контролю. Яскравим прикладом є ситуація в Полтаві, де діяла потужна громада УАПЦ. Німецькі окупанти підтримали АПЦ у вимозі передачі їй Спаської церкви, яка мала значне символічне значення, оскільки в ній молився Петро I після перемоги у Полтавській битві. Попри опір з боку УАПЦ, окупаційна адміністрація задовольнила вимогу автономістів, передавши святиню під їхню юрисдикцію.

У Харкові початкове ставлення німецької адміністрації до УАПЦ було позитивним, і вони підтримували автокефальну громаду. Однак навесні 1942 р. ця підтримка змінилася на користь АПЦ. Причиною такого розвороту стали підозри окупаційної влади у зв'язках автокефалістів із українськими націоналістичними рухами. Це призвело до того, що більшість церков у регіоні було переведено під юрисдикцію АПЦ. Дії окупантів, спрямовані на розкол і ослаблення єдності православного духовенства, відображали їхню політику роздроблення церковного

¹² Лисенко О. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: дис. д-ра іст. наук: 07.00.01. К., 1999. С. 232.

¹³ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: в 4-х т. К., 1998. Т. 4. 416 с.

середовища для запобігання можливій консолідації українських церков у національно-визвольній боротьбі¹⁴.

Другий Собор єпископів УАПЦ, який відбувся у травні 1942 р. в Києві, затвердив висвячення ще шести ієрархів, серед яких був владика Мстислав (Скрипник), призначений єпископом Переяславським. Як вікарій владика Никанора, єпископ Мстислав вирушив на Лівобережну Україну для вивчення стану церковного життя та організації його діяльності. У липні 1942 р. він прибув до Харкова, де парафії Харківської, Полтавської, Сумської та Курської областей визнали своїм архієреєм Феофіла (Булдовського) та увійшли до складу єпархії УАПЦ. Після звільнення східних територій України від німецьких загарбників у 1943 р. митрополит Феофіл (Булдовський) залишився одним із небагатьох архієреїв УАПЦ, які не виїхали за кордон. У листопаді 1943 р. владика був заарештований НКВС і 20 січня 1944 р. помер в ув'язненні¹⁵.

Після поїздки владика Мстислава на Схід України сформувалися два православні центри: автономний і автокефальний. Це спричинило конфлікт між митрополитом Полікарпом (Сікорським) і митрополитом Олексієм (Громадським). Основною причиною суперечки було питання церковної юрисдикції для православної церкви в умовах німецької окупації. Митрополит Полікарп наполягав на легітимності свого титулу Адміністратора УАПЦ та підтримував підпорядкування Православної церкви в Україні Варшавському митрополиту Діонісію. Натомість митрополит Олексій виступав за підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату¹⁶.

З літа 1942 р. кількість парафій УАПЦ почала стрімко зростати. Цьому процесу не змогли завадити ні втручання прихильників автономії, ні утиски з боку німецької окупаційної адміністрації, оскільки більшість українського населення підтримували ідею церковної автокефалії. Станом на вересень 1942 р. УАПЦ нараховувала 513 парафій, з яких 298 було розташовано в Київській області¹⁷. Німецька адміністрація всіляко намагалася обмежити розширення діяльності православних церков, тому у вересні 1942 р. влада заборонила подальші єпископські хіротонії, що негативно вплинуло на діяльність УАПЦ.

З метою обговорення церковних справ та подальшої координації діяльності УАПЦ восени 1942 р. в Луцьку планувалося провести церковний Собор, але через втручання німецької адміністрації він не відбувся, тому єпископи змушені були обговорювати актуальні справи не офіційно. Після цих подій було вирішено

¹⁴ Поїздник І. Проблеми функціонування «великих» церков України на початковому етапі Другої світової війни: історіографічний огляд. *Сторінки воєнної історії України*. 2010. № 13. С. 88.

¹⁵ Смирнов А. Українське православ'я в роки Другої світової війни у студиях Івана Власовського. *Волинський благовісник*. 2018. № 6. С. 107.

¹⁶ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С. 215.

¹⁷ Буняк О. Становлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України). *Історія релігій в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 377.

відправити єпископа Мстислава (Скрипника) та архієпископа Никонора (Абрамовича) до митрополита Олексія (Громадського). Метою цієї поїздки було вирішення питання щодо проблеми церковного розколу та об'єднання Православної церкви. 8 жовтня між владиками Мстиславом, Никанором та Олексієм був підписаний Акт про поєднання Автономної та Автокефальної церков. Цей документ фактично затвердив, що Українська православна церква існувала і мала єднання з усіма православними церквами через блаженнішого митрополита Діонісія. Однак, через втручання німецької окупаційної влади та єпископів-автономістів на чолі з Пантелеймоном угоду було скасовано¹⁸.

2 лютого 1942 р. один із керівників СС України Томас видав спеціальну директиву, яка стосувалася УАПЦ. У ній наказувалося всіма силами завадити створенню загальноукраїнської православної церкви під керівництвом митрополита. Причиною цієї директиви було побоювання німецької окупаційної адміністрації щодо зростання впливу УАПЦ. Німці остерігалися, що посилення позицій УАПЦ може зменшити їхній контроль над населенням і сприяти відродженню національних ідей, які загрожували їхній окупаційній політиці¹⁹.

Німецька окупаційна адміністрація не забороняла релігійну діяльність, але всіляко намагалася її контролювати. Для контролю за діяльністю церков та інших релігійних організацій німці створили в системі управління імперської безпеки СД спеціальний відділ. Його завданням було вивчення настроїв духовенства та віруючих всіх конфесій та контроль над діяльністю церковних організацій. Крім цього, даний відділ вербував агентів серед церковнослужителів. Саме завдяки своїм агентам німці дізнавалися про більшість важливих церковних рішень і мали можливість їм завадити²⁰.

Гітлерівська адміністрація докладала значних зусиль для боротьби з керівництвом автокефальної церкви. Особливих утисків зазнав владика Никанор (Абрамович). Німецька окупаційна влада через своїх агентів отримала інформацію, що, ймовірно, Никанор (Абрамович) разом із Мстиславом (Скрипником) організували в Києві так званий «підпільний клуб українських шовіністів». 28 липня 1942 р. владика Никанора разом із Вищим Церковним правлінням виселили з митрополичої палати. Однак такі заходи не задовольнили нацистське керівництво, яке вимагало від митрополита Полікарпа (Сікорського) відкликати Никанора (Абрамовича) з Києва. Ця вимога залишилася невиконаною. 7 вересня 1942 р. комісар Київського округу Рейнгарт видав наказ, яким зобов'язав єпископа Никанора

¹⁸ Главацький М., Дробот М. Окупаційна влада та церква в генеральній області «Київ» (1941–1944 рр.): співпраця та протистояння. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2015. № 13. С. 184.

¹⁹ Буняк О. Становлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України). *Історія релігій в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 379.

²⁰ Поїздник І. Проблеми функціонування «великих» церков України на початковому етапі Другої світової війни: історіографічний огляд. *Сторінки воєнної історії України*. 2010. № 13. С. 90.

скласти з себе повноваження адміністратора Східноукраїнських земель та обмежити свою діяльність виключно територією генеральної округи²¹.

Владику Мстислава (Скрипника) спіткала ще важча доля. Вже на початку німецької окупації він викликав недовіру з боку окупаційної адміністрації через свої патріотичні промови, які серйозно турбували нацистів. Додатково їх непокоїла його висока посада Голови Української Ради довір'я Волині, що давала владі можливість звертатися безпосередньо до рейхскомісара України та забезпечувала значний авторитет серед вірян. В одному з повідомлень того часу окупанти писали: «На зухвалу, самовпевнену мову Скрипника в його листі до рейхскомісара та прагнення до послаблення німецького впливу слід звернути увагу». Після таких висловлювань єпископ потрапив під пильний контроль німецьких спецслужб, які почали стежити за всіма аспектами його діяльності²².

Після підозри про створення «підпільного клубу українських шовіністів» німецька адміністрація вирішила позбутися єпископа Мстислава. 22 вересня заступник генерального комісара міста Києва Брюну повідомив владу Мстислава, про те що він має негайно залишити Київ і ніколи не з'являтися на правому березі Дніпра та в Київській генеральній окрузі, але навіть попри такий тиск окупантів єпископ не виїхав і продовжив свою діяльність. 3 жовтня 1942 р. владика знову отримав таке повідомлення і вже змушений був виїхати до Рівного де і продовжив свою церковну діяльність. 14 жовтня до Рівного прийшла депеша від рейхскомісара, яка вимагала від єпископа негайно з'явитися, в цей же день він був заарештований²³.

Погром церковних структур німці розпочали вже на початку 1943 р. На початку січні Адміністратор УАПЦ Полікарп (Сікорський) відвідав генерал-комісаріат Волинь-Поділля, де ознайомився з новою директивою окупантів щодо православної релігії в Україні. За новими правилами, які були затверджені рейхскомісаром Е. Кохом діяльність єпископів обмежувалися лише територією генерал-комісаріатів. Крім цього, вони виводилися з підпорядкування владики Полікарпа і віддавалися під владу генерал-комісарів. Полікарп (Сікорський) не визнавався головою УАПЦ, а призначався лише старшим єпископом і мав підпорядковуватися німецькій адміністрації. Також було відразу ліквідовано собор УАПЦ, уся повнота церковної влади, фактично належала генерал-комісарам. Така доля спіткала і АПЦ²⁴.

І. Власовський доволі влучно описав ситуацію що склалася на початку 1943 р.: «Так, замість поєднання в Україні в одну Українську Автокефальну Церкву з двох в ній Церков – Автокефальної і Автономної, гітлерівська німецька влада утворила по числу генерал-комісарів – Волинь-Подільський, Житомирський, Київський,

²¹ Левченко Ю.І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. С. 99.

²² Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава, 1997. С. 102.

²³ Там само. С. 104.

²⁴ Гордієнко В.В. Відновлення діяльності православної церкви в Україні в період нацистської окупації 1941–1944 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 92. С. 56.

Дніпропетровський і Миколаївський – п'ять «автокефальних» і п'ять «автономних» генерал-комісаріатських церков, на чолі яких в адмініструванні були німецькі генерал-комісари, порядок, нечуваний навіть з цезаропапізму, Петром I від німців-протестантів прийнятому, в Російській православній церкві, де губернатори, не чужовірці, як генерал-комісари, не стояли над єпархіальними архієреями і не відали висвятою єпископів та призначенням священників»²⁵.

Наприкінці 1943 р. становище УАПЦ на Лівобережній Україні значно погіршилося. Після звільнення цього регіону від німецько-нацистських окупантів радянська влада розпочала репресивну політику проти священнослужителів УАПЦ. Священників звинувачували у співпраці з окупантами, а органи НКВС активно виявляли й заарештовували духовенство, що значно ускладнювало діяльність Церкви в умовах післявоєнного відновлення радянського контролю.

На Правобережній Україні для УАПЦ ситуація складалася також не найкращим чином. Через поразку німецьких військ на всіх фронтах та розгортання широкомасштабного руху опору, окупанти збільшили кількість репресивних заходів щодо церковної діяльності. Спочатку німці намагалися використовувати УАПЦ, як засіб «боротьби» з партизанським рухом. Німці змушували єпископів УАПЦ виголошувати промови які закликали не чинити опір німецькій владі. Але ці промови не завжди відігравали якоесь враження на український народ, який вже побачив суть німецького окупаційного режиму²⁶.

Також, починаючи з 1943 р., значно посилювалися репресії німецької окупаційної влади щодо духовенства УАПЦ. Багатьох священників було звинувачено у допомозі ОУН та УПА через що вони піддавалися переслідуванням, їх саджали в тюрми, вивозили до Німеччини на примусові роботи, розстрілювали. Лише за перше півріччя в Луцько-Ковельській єпархії від рук німецьких окупантів загинуло 18 священнослужителів. Траплялися випадки коли окупанти спалювали священників в церквах разом зі своєю паствою, зокрема відомо про випадок у селі Малин Дубинської округи та в селі Грубкові та Велики Костопільської округи²⁷.

З кінця 1943 р. – початку 1944 р. значна частина духовенства УАПЦ вимушена була емігрувати на Захід, адже розуміла що потрапить під репресії більшовицького режиму. Залишаючи Україну єпископи УАПЦ зверталися до українського народу із Соборним архіпастирським посланням, в якому закликали захищати УАПЦ та згуртуватися навколо неї і не вірити «безбожницько-більшовицькій пропаганді». Але залишивши Україну духовенство УАПЦ продовжувало своє служіння²⁸.

²⁵ Хомич М. Відродження Української автокефальної православної церкви у 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Рівненської області). *Історія релігій в Україні*. 2013. Кн. 1. С. 687.

²⁶ Левченко Ю.І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. С. 98.

²⁷ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С. 217.

²⁸ Смирнов А. Українське православ'я в роки Другої світової війни у студіях Івана Власовського. *Волинський благовістник*. 2018. № 6. С. 105–117.

Уже на початку 1944 р. адміністратор УАПЦ Полікарп (Сікорський) разом з іншими архієреями прибув до Варшави, де розмістився в покоях митрополита Діонісія, а інша церковна ієрархія отримала притулок в кімнатах колишнього державного інтернату для студентів-богословів. Вони продовжували проводити службу у верхньому храмі митрополичої церкви Св. Марії Магдалини у Варшаві. На кінець липня 1944 р. єпископат УАПЦ залишив Варшаву²⁹. У післявоєнні роки в Західній Європі оформиться митрополія УАПЦ. Митрополит Полікарп (Сікорський) разом з іншими архієреями УАПЦ продовжить свою діяльність. 16 липня 1945 р. в німецькому місті Бад Кіссінгені відбудеться церковний Собор, який ухвалить діяти надалі як ієрархічний орган Української автокефальної православної церкви в еміграції³⁰.

Висновки. Політика німецької окупаційної адміністрації щодо УАПЦ була мінливою. На початкових етапах окупації УАПЦ користувалася відносною лояльністю: дозволялося відкривати храми, проводити богослужіння українською мовою, висвячувати нових священників та єпископів, а церковна ієрархія мала змогу функціонувати без значних обмежень. Проте згодом німецька адміністрація перейшла до активної підтримки Автономної православної церкви, що супроводжувалося передачею храмів УАПЦ до юрисдикції АПЦ з метою провокування міжконфесійного протистояння.

Діячі УАПЦ, серед яких архієреї Мстислав (Скрипник) і Полікарп (Сікорський), зазнавали репресій через свою активну громадянську позицію. Численні парафії УАПЦ було закрито або знищено, оскільки окупаційна влада звинувачувала їх у співпраці з ОУН та УПА. Інструкції нацистської адміністрації руйнували традиційну церковну організацію, обмежували релігійну діяльність і чинили тиск на духовенство.

Попри репресії та численні труднощі, УАПЦ продовжувала свою діяльність, підтримуючи українське населення через богослужіння, гуманітарну допомогу, надання прихистку та допомоги нужденним. У 1942–1943 роках Церква фактично стала осередком збереження й утвердження національних ідей українського народу. Друга формація УАПЦ не лише підтвердила прагнення українців до церковної та політичної незалежності, але й сприяла збереженню автокефалії в еміграції, що мало вирішальне значення для її відродження в Україні наприкінці 1980-х років.

REFERENCES

Buniak, O. (2017). Stanovlennia Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy v roky Druhoi svitovoi viiny (za materialamy NMIU ta TsDAVO Ukrainy) [The formation of the Ukrainian

²⁹ Гордієнко В.В. Відновлення діяльності православної церкви в Україні в період нацистської окупації 1941–1944 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 92. С. 57.

³⁰ Буняк О. Становлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України). *Історія релігій в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 382.

- Autocephalous Orthodox Church during the Second World War (based on materials from the NMIU and the TsDAVO of Ukraine)]. *Istoriia relihii v Ukraini*, 27, 373–383. [in Ukrainian].
- Vlasovskiy, I. (1998). *Narys istorii Ukrainiskoi pravoslavnoi tserkvy: v 4-kh t.* [An Outline of the History of the Ukrainian Orthodox Church: in 4 vols.]. T. 4. K. [in Ukrainian].
- Voloshyn, Yu. (1997). *Ukrainska pravoslavna tserkva v roky natsyystskoi okupatsii (1941–1944 rr.)* [The Ukrainian Orthodox Church during the Nazi occupation (1941–1944)]. Poltava. [in Ukrainian].
- Hlavatskyi, M. & Drobot, M. (2015). Okupatsiina vlada ta tserkva v heneralnii oblasti «Kyiv» (1941–1944 rr.): spivpratsia ta protystoiannia [The occupation authorities and the church in the general region «Kyiv» (1941–1944): cooperation and confrontation]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*, 13, 181–185. [in Ukrainian].
- Hordiienko, V. (2015). Vidnovlennia diialnosti pravoslavnoi tserkvy v Ukraini v period natsyystskoi okupatsii 1941–1944 rr. [The restoration of the activities of the Orthodox Church in Ukraine during the Nazi occupation of 1941–1944]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 92, 52–57. [in Ukrainian].
- Kovalenko, M. (1989). Tsili i metody nimetskoj imperialistychnoi polityky na okupovanykh terenakh [Goals and methods of German imperialist policy in the occupied territories]. *Litopys Ukrainiskoi povstanskoj armii*. Toronto, T. 1: Volyn i Polissia. Nimetska okupatsiia. Kn. 1: Pochatky UPA: Dokumenty i materialy. [in Ukrainian].
- Levchenko, Yu. (2017). *Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsiinoi vlady v administratyvno–terytorialnykh odynytziakh Ukrainy 1941–1944 rr.* [Peculiarities of the implementation of the policy of the occupation authorities in the administrative–territorial units of Ukraine in 1941–1944]. K.: Vydavnytstvo NPU im. MP Drahomanova. [in Ukrainian].
- Lysenko, O. (1999). *Relihiina sytuatsiia na Ukraini v 1941–1946 rr.* [The religious situation in Ukraine in 1941–1946]. *Dys. d-ra ist. nauk: 07.00.01. K.* [in Ukrainian].
- Poizdnyk, I. (2010). Problemy funktsionuvannia «velykykh» tserkov Ukrainy na pochatkovomu etapi Druhoi svitovoi viiny: istoriohrafichniy ohliad [Problems of the functioning of the "big" churches of Ukraine at the initial stage of World War II: a historiographical review]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 13, 87–99. [in Ukrainian].
- Smyrnov, A. (2021). Mizh khrestom, svastykoiu i chervonoiu zirkoiu: ukrainske pravoslavia v roky Druhoi svitovoi viiny [Between the cross, the swastika, and the red star: Ukrainian Orthodoxy during World War II]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 213–218. [in Ukrainian].
- Smyrnov, A. (2018). Ukrainske pravoslavia v roky Druhoi svitovoi viiny u studiiakh Ivana Vlasovskoho [Ukrainian Orthodoxy during World War II in the studies of Ivan Vlasovsky]. *Volynskyi blahovisnyk*, 6, 105–118. [in Ukrainian].
- Khomych, M. (2013). Vidrozhennia Ukrainiskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy u 1941–1943 rr. (za materialamy Derzhavnogo arkhivu Rivnenskoj oblasti) [The revival of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1941–1943 (based on materials from the State Archives of Rivne Region)]. *Istoriia relihii v Ukraini*, 1, 684–692. [in Ukrainian].